

INLEIDING

Nooteboom en de onbegrijpelijke werkelijkheid

‘Ik ben niet meer religieus maar nog steeds hecht ik aan het
recht meer te zien dan er is.’ — ARJAN VAN VEELEN¹

‘**W**IE KATHOLIEK GEBOREN IS, komt er kennelijk nooit meer vanaf’, zo schrijft Piet Gerbrandy in zijn recensie over de bundel *Zo kon het zijn*.² Dat is nog maar de vraag. Zeker is wel dat de poëzie van Cees Nooteboom zich vanaf het begin van zijn dichterschap kenmerkt door het stellen van filosofische, zelfs metafysische vragen: hoe werkelijk is de wereld die ik waarneem, hoe ervaar ik eigenlijk de tijd, wat is het verschil tussen ‘bestaan’ en ‘niet-bestaan’, hoe reëel is het ‘ik’ (en wie zegt eigenlijk ‘ik’ in mij)?³ Deze vragen reiken naar het willen verkrijgen van inzicht in wat het menselijk leven als zodanig betekent. In zijn poëzie onderzoekt Nooteboom de zin van het ‘zijn’ en de herkomst ervan, om inzicht te krijgen in de wezenlijke structuur van de werkelijkheid. Hij is daarbij van meet af aan geïnteresseerd in de vraag naar de verhouding tussen het individu en de wereld die hem omringt. Identiteit is voor hem in dat verband een vloeiend fenomeen. Het verschijnsel tijd is een vraag, en geen feitelijkheid.

Nooteboom toont ons een werkelijkheid die zo onmetelijk, onverschillig, niet te vatten en onbegrijpelijk is dat het werk zijn eigen werkelijkheidskarakter verliest en daardoor fictie voor ons wordt. De verhouding tussen schijn en werkelijkheid is in zijn werk vaak moeilijk te bepalen. De lezer komt bij het betreden van zijn wereld vanuit de eigen werkelijkheid in fictie terecht. Juist deze fictie zet zijn tot dan toe onwankelbare werkelijkheid op losse schroeven. Tegelijkertijd lijkt de fictie onder de invloed van het lezen steeds meer zijn werkelijkheid te worden. Dat wisselend spel tussen fictie en werkelijkheid vraagt om de noodzaak van zingeving, door te vertellen, te verbeelden en samenhang

te scheppen. Zo biedt Nootboom ons een mogelijkheid een ‘abri’ te scheppen te midden van het onmetelijke vreemde. Niet alleen in zijn essays, romans en verhalen maar ook in zijn poëzie laat hij ons zien hoe wij ons thuis kunnen voelen in dit onherbergzame universum dat werkelijkheid heet. Veel van zijn romanpersonages worden voortgedreven door een diep ontroostbaar existentieel gemis, zoals in zijn roman *Rituelen*. Het wordt gaandeweg duidelijk dat voor Nootboom ‘de werkelijkheid slechts kan worden verstaan via de omweg van de fictie.’⁴ Laszlo Földényi noemt Nootboom daarom ‘de laatste der platonisten,’ en dan niet in de zin van de klassieke ideeënleer en kille metafysica.⁵

Voor Nootboom is de kunst de manier om in een levend werkelijk contact te treden met gebeurtenissen uit het verleden. Alleen langs die weg kan het voorkomen dat er een psychische spanning ontstaat tussen een gebeurtenis uit het heden en een uit het verleden, waarvan we dachten dat die voor eeuwig verloren en voorbij was. Onder die spanning kan datgene ontstaan wat we waarschijnlijk ‘het dichtst benaderen met de term “intensieve aanwezigheid”⁶. Het zoeken daarnaar kenmerkt zijn werk: ‘Intensieve aanwezigheid is niet anders dan juist dat zeldzame, wonderlijk mooie moment waarop werkelijkheid en fictie in elkaar overgaan.’⁷

Er is een sterke samenhang tussen die ‘intensieve aanwezigheid’ en het moment waarin we leven. De dichter wil als het ware het kortstondige karakter van die ervaring tot in het oneindige laten voortduren. De vraag naar de complexe en gelaagde verhouding tussen fictie en werkelijkheid is een kerngegeven van zijn werk. Daarom vertegenwoordigen de gedichten van Nootboom grenswaarden. Uit alles blijkt dat deze bevlogen schrijver en dichter het absolute niet buiten, maar juist in de wereld zoekt.

Nootboom heeft zijn rooms-katholieke vorming voornamelijk gedurende zijn middelbare schooljaren in Tilburg, Hilversum, Venray en Eindhoven ontvangen. Zijn priester-leraren op het gymnasium van de paters franciscanen te Venray blijken in terugblik naar zijn eigen zeggen niet alleen betekenisvol te zijn geweest voor het ontstaan van zijn schrijverschap, maar ze hebben hem ook bewust gemaakt van het transcendente karakter van de werkelijkheid. Zijn liefde voor het lezen van de klassieken en de moderne literatuur heeft hij bij hen opgedaan. Vanaf die jaren heeft hij zich ernstig verdiept in alles wat zich op cultureel gebied aan hem voordoet.

Na zijn middelbare school begint Nootboom, na een korte werkperiode als jongste bediende bij de Rotterdam Bank te Hilversum, in de midden jaren vijftig aan zijn levenslang reizen en schrijven over kunst en cultuur. Daarin zijn het schrijverschap van Slauerhoff en Couperus voor hem het grote ‘voorbeeld van

de reiziger-schrijver⁸ geweest. ‘Het geheime doel van al die reizen was,’ zoals hij zelf wel eens heeft gezegd, ‘verdwijnen tussen de anderen.’⁹

Als jongste bankbediende kan hij vanuit Hilversum per fiets al vroeg aan zijn reislust toegeven, omdat hij de opdracht krijgt geld te bezorgen aan bemiddelde clientèle in het Gooi. Op één van zijn fietstochten naar Baarn stapt hij op een zekere dag – na menig keer gearzeld te hebben – het vrijgevochten leven van de buitenplaats Groenevelt binnen, en op een later tijdstip ook dat van huize Jagtlust te Blaricum. In die inspirerende leefomgevingen van ongebondenheid en creativiteit ontmoet hij jonge dichters als Fritzi Harmsen van Beek en Remco Campert. Daar is de jonge schrijver in hem opgestaan. Vanaf dat moment gaat hij zich met een open blik bewegen in een veelkleurige wereld van media, kunst, literatuur en religie.

Nootboom beseft mede door de scheiding van zijn ouders, de dood van zijn vader en de verbintenis van zijn moeder met een nieuwe levenspartner dat zijn jeugd emotioneel een chaos was ‘die naar [...] [een] duidelijkheid zocht die voor [...] [hem] alleen via het schrijven te vinden was.’¹⁰ In 1955 boekt hij ongedacht als schrijver zijn eerste overrompelende succes met de roman *Philip en de anderen*. Nadien zet zijn afscheid van zijn rooms-katholieke achtergrond zich verder door.¹¹ Wel was hem al in zijn puberteit op het internaat van het seminarie te Venray duidelijk geworden na een gesprek met de abt dat het kloosterideaal van *stabilitas loci* niet bij hem past, maar wel is altijd zijn ‘fascinatie voor monniken en pelgrims [...] gebleven.’¹² In interviews heeft hij daarom meermalen verteld dat hij op jonge leeftijd ooit zelf monnik wilde worden, niet uit religieuze overtuiging, maar ‘om de rust en de orde.’¹³

Peter Nissen, die over Nootbooms ‘kloosterperiode’ heeft geschreven, noemt hem tegen die achtergrond vanwege zijn levenslang reizen een schrijvende zwerfmonnik, een monnik die boeken leest en boeken schrijft. De literatuur is zijn reflectie en het reizen bepaalt het ritme voor die reflectie. Zijn reizen is daarmee een pelgrimeren geworden.¹⁴ Nissen verwijst naar *De omweg naar Santiago* waarin Nootboom spreekt over het ontstaan van de kloosters. Daarin verklaart hij die manier van leven: ‘Het is een faculteit van de ziel, een mogelijkheid van mensen om zich buiten de “wereld” te plaatsen die ook in andere culturen en tijden bestaat en bestond.’¹⁵ Het afscheid van het absolute systeem van de rooms-katholieke kerk betekende niet dat bij Nootboom de vragen naar het uiteindelijke of absolute zijn verdwenen. Er bleef bij hem een archaische laag ‘doorzinnen op het onmogelijke.’¹⁶

Hoewel Nootboom pas na de middelbare school het rooms-katholieke geloof heeft laten wegvloeien uit zijn leven, zou hij zichzelf geen atheïst willen noemen, omdat hij nooit de ene absolute doctrine voor de andere zou willen

verruilen. Als hij katholiek zou zijn, dan zou hij traditioneel katholiek zijn. Als je in de essentialia van het catholicisme gelooft, moet je ook de ritën voor lief nemen: ‘Het zingen van de getijden ’s nachts maakte indruk, in het Latijn, niet in het Nederlands, dan is het mysterie weg.’¹⁷ Hij voelt zich als een schepper, als een sjamaan die het contact tussen hemel en aarde onderhoudt.¹⁸ Het is bij Nootboom niet zozeer een zoeken naar God, een religieus zoeken, maar eerder een zoeken naar waarheid, zingeving, rechtvaardigheid en liefde, zoals Aurelius Augustinus, Blaise Pascal en Søren Kierkegaard dat in religieuze zin hebben gedaan. Hij lijkt daarin hun bondgenoot te zijn die ‘langs de andere kant, via een ander pad, met een andere kaart en een ander klimtouw – naar dezelfde steile top [...] [klimt], die op dit moment voor ons allen gehuld is in wolken, zodat we nogal verschillende voorstellingen en verwachtingen hebben wat de precieze vorm betreft.’¹⁹ En die precieze vorm is dan niet alleen de bergtop, maar ook het Andere dat aan ons verstand voorbijgaat, alomtegenwoordig is en ons draagt, zonder dat wij daartoe iets toe of af kunnen doen. Zo neigen hoofdpersonages uit zijn romans *Rituelen* en *Allerzielen* naar een verdwijnen in het niets, dat hoe abstract het ook is, een toestand is waarin de woorden verdwijnen, en alles en ieder in zichzelf rust. Daan Cartens beschouwt dit streven van Nootboom op z’n minst als ‘eine moderne, für das 20. Jahrhundert typische Variante der Mystik [...], als eine Vereinigung nicht so sehr mit einer höheren, sondern einer unbekanntten Macht’²⁰ Nootboom heeft dus een bijzondere verhouding tot het rooms-katholicisme weten te behouden. Hij heeft er nog altijd een sentimentele sympathie voor en heeft er een absolute interesse in christelijke kunst aan overgehouden.

Dat Nootboom is blijven openstaan voor de transcendentie dimensie van het leven, daartoe hebben ook zijn wereldreizen sterk bijgedragen.²¹ Hij beschouwt het reizen als een loutering die een zekere religiositeit in zich draagt. ‘Mijn klooster is de wereld’, zoals Nootboom dat zijn hoofdpersoon Inni Wintrop in *Rituelen* laat zeggen.²² Hij ziet dat religie helaas een georganiseerd complex van religieuze gevoelens is geworden. Het trieste van religies is echter dat deze gevoelens vervalst of onderdrukt worden.²³ In een interview met H.M. van den Brink maakt hij duidelijk dat hij belangstellend is gebleven voor het blijvende, het onveranderlijke dat zich manifesteert in de religie.²⁴

Als hij een zen-klooster in Japan bezoekt, herkent hij opnieuw bij zichzelf de wil tot afzonderen. Een veelzeggend voorbeeld daarvan is te vinden in zijn essay ‘Een vroege ochtend in Kyoto’. Hij ondergaat daarin de essentie van het reizen, doordat hij zich overgeeft aan wat hem overkomt. Zijn affiniteit met het zenboeddhisme en zijn manier van waarnemen versterken het besef van transcendentie. Bij een

bezoek in 2005 aan de Kozan-ji-tempel bij Kyoto ondergaat hij 'de stilte van een gesloten wereld die zichzelf op het moment van zijn bezoek aanbiedt'.²⁵ Hij ziet bij dat bezoek opeens het beeld van Mijoe, een man die in de vork van een boom zit te mediteren. Zijn houten sandalen staan onder de boom. Nootboom denkt dat hij door hem gezien wordt. 'De stilte sluit zich om hen beiden heen. Alle hem omringende attributen spannen samen om zijn aanwezigheid ongedaan te maken. Uiteindelijk blijkt het om een tekening te gaan.'²⁶

Als humanist en seculier gelovige laat hij zich op zijn reizen voortdurend inspireren door tal van kunstuitingen, levensbeschouwelijke en filosofische denkbelden. Reizen, kunst en mensen hebben Nootboom blijvend geïnspireerd. Om zijn indrukken daarover vast te leggen is de poëzie naar zijn eigen zeggen voor hem altijd belangrijker geweest dan zijn proza. Hoewel Nootboom meent dat de dichter zich in een kleinere woning bevindt dan de prozaschrijver en de essayist, en hij niet altijd thuis is, zit toch daar de kern van zijn gevoel. Hij weet van zichzelf dat hij een reserve heeft, een kern die met zijn werk te maken heeft en die niet prijsgegeven wordt, of misschien verborgen blijft: 'Ik heb die reserve altijd speciaal bewaard voor de poëzie. Het andere werk is meer exterieur, letterlijk ook naar buiten gericht, voor anderen bedoeld. De poëzie vertegenwoordigt het ascetische, meditatieve deel van wat ik doe, al kun je het natuurlijk nooit zo sterk splitsen.'²⁷

Met zijn poëzie kan hij de waar te nemen werkelijkheid in diepere lagen aanspreken dan in zijn proza. Hij noemt zich een hybride schrijver, maar 'voor mezelf ben ik in de eerste plaats dichter'.²⁸ De complexiteit van denken, voelen en gewaarworden kan daarin anders, compacter en beter tot haar recht komen dan in zijn romans en reisverhalen. Nootboom zegt daarover in zijn gesprek met Piet Piryns: 'Je kunt mijn poëzie lezen als sleutel tot de rest van mijn werk.'²⁹

Jacques Beaudry wijst er ook op dat het oeuvre van Nootboom spiritueel gezien het best tot uitdrukking komt in zijn poëzie die een lotsbestemming volgt en daarvan het symbool wordt.³⁰

Nootbooms brede oriëntatie op de wereld van de cultuur, de filosofie, de religie en de kunsten roept in zijn werk een verlangen op naar de werkelijkheid die voorbijaat aan wat wij kunnen waarnemen en begrijpen.

De wereld van het onbewuste, het ongeziene, maar bovenal de werkelijkheid van het ongedachte en het onvoorziene tracht hij binnen te gaan, zonder daarbij de wereld van het hier en nu uit het oog te verliezen. Dat kan zich aan Nootboom als beschouwer voltrekken op de momenten dat hij een open houding aanneemt tegenover de werkelijkheid, het kunstwerk, de ander, het andere. Wanneer het culturele object ontvankelijk door hem wordt ervaren en alle vooringenomenheid ten aanzien daarvan kan worden opgeschort, ontvouwt

zich in zijn innerlijk een esthetische ervaring. Een dergelijke ervaring doet hem transcenderen in de zin dat het hem ieder houvast doet verliezen, waardoor het kunstwerk, het andere zelf tot hem kan spreken. Dit kan niets anders dan een ervaring van eenheid zijn. Er is hier sprake van een 'intellectuele houding van volstrekte ontvankelijkheid'.³¹

In hoeverre Nooteboom die intellectuele houding van volstrekte ontvankelijkheid ervaart en doet verschijnen in zijn poëzie, is intrigerend te noemen. Op zoek naar de transcenderende momenten in zijn poëzie die zich in de werkelijkheid aan hem manifesteren, is Nooteboom te situeren in de grijze zone tussen religieuze zekerheid, agnosticisme en atheïsme in. Zijn omgang met de cultuurgeschiedenis verraadt dat hij met een seculiere oriëntatie op het rooms-katholieke geloof en de oosterse religies een grensganger is die zich gefascineerd weet door een werkelijkheid die zich aan ons begrijpen onttrekt. Zijn verhouding tot de wereld van de religie doet denken aan de beschrijving die Hans Groenewegen ervan geeft. De dichters die deze essayist en dichter grepen, tonen hem 'de krachtige vergeefsheid, de grote verrijking van wat met taal kan. Zij openen vragen, verbreken patronen, duwen me net een beetje buiten mijn eigen vaste patronen'.³² Ze tonen hem een gemeenschappelijk grondpatroon van vergeefsheid. Er is immers voor iedere dichter, al dan niet religieus georiënteerd, een fundamentele ontoereikendheid om 'met woorden, klanken, zinnen, beelden uitzoekend tot een zeker weten te kunnen komen, om iets definitiefs te formuleren'.³³

Voor Groenewegen wordt in verband met deze fundamentele vergeefsheid zijn uitzoekend formuleren bepaald door de kijk op onze dagelijkse werkelijkheid, de omgang ermee, en de omgang met onze taal, die van anderen en die van hemzelf. Mystici als Meister Eckhart, Juan de la Cruz, Hadewijch, Hildegard von Bingen en Jan van Ruusbroec hebben allen weet gehad van die andere wereld. Het verlangen daar te willen zijn is hetgeen waaraan ze zich leren over te geven. Ze ervaren een doorbreking van de tijd en openen zich naar de andere wereld van het levensmysterie, het goddelijke en God. Dat alles omvat ons. Daarin kunnen wij echter niet op onze menselijke wijze zijn. De mystici maken zich niet los van de wereld, maar het is 'het leren zien en aanvaarden van de wereld als lijdenschaos'.³⁴ Ze zijn niet langer verblind door het dagelijkse leven, maar zien de werkelijkheid vol kommer en kwel. Om die reden zijn mystici voor Groenewegen verwant aan degenen die een rechtvaardige, gelijkwaardige wereld pogen te verwerkelijken. Mystici zijn zodoende praktisch ingesteld. Taal kleeft aan mystici, zoals die ook aan dichters kleeft.

Dichters die zich afvragen hoe hun taal zich verhoudt tot hun werkelijkheid, hebben dikwijls de aandacht van Groenewegen gekregen. Daaruit komt zijn

interesse voor het werk van C.O. Jellema voort: ‘Uit diens persoonlijke verkenningen valt af te leiden dat Jellema zichzelf geen mysticus zou noemen. Hij waakt voor een te gemakkelijke modieuze identificatie, die hij mysticisme noemt. Wel postuleert hij voor dichter en mysticus dezelfde bron.’³⁵ Beiden verwerken hun ervaring door middel van de verbeelding. Tegelijk valt uit de essays van de dichter Jellema op te maken dat hij zich zijn hele leven gevoed wist door de herinnering aan een mystiek moment. Jellema weet dat hij het mystieke moment, ‘de ontgrenzende ervaring’³⁶ niet kan navertellen. Als er op deze ervaring de nadruk wordt gelegd, drukt de dichter zich daarover toch in een gedicht uit. In zo’n geval spreekt de dichter zich in poëtische taal uit over het ontbrokene dat eigen is aan een mystieke ervaring. Ook in het geval van Nooteboom kunnen we niet op voorhand spreken van een mysticus, en toch wekt zijn poëzie de indruk dat hij als dichter een vergelijkbare ervaring kent.

In zijn essay ‘De schim van Leonardo’ is er sprake van zo’n ervaring. Nooteboom schetst daarin een beeld van het kunstenaarschap van Leonardo Da Vinci. Hij vertelt over een bezoek dat hij bracht in Milaan aan de natuurstudies van Leonardo, afkomstig uit de Koninklijke Bibliotheek van het Paleis van Windsor. Wat maakt dat het publiek zich met hem zo verwonderde over deze prenten? Nooteboom denkt dat het de aanblik van Leonardo’s absolute, doorborende nieuwsgierigheid is. Wat Nooteboom over het kunstenaarschap van Da Vinci zegt, geldt in ruime mate ook voor zijn eigen schrijver- en dichterschap.³⁷ Nooteboom is net als Da Vinci een minutieus waarnemer, estheet en schepper tegelijk die zijn teksten met filosofische speculatie opbouwt. Ook zijn fictie is gebouwd op nauwkeurige waarnemingen van wél voorkomende vormen. Met dat alles bouwt hij op subtiële wijze het fictionele op. Werkelijkheid en schepping, de waarnemer en de schepper schuiven geregeld tijdens het scheppingsproces in, uit en over elkaar heen. Dat leidt onder meer tot andere fenomenen die zo manifest in zijn werk aanwezig zijn: de veranderlijkheid en ongrijpbaarheid van de identiteit, de meervoudigheid van dat ik en de daarmee samenhangende wens er niet te zijn in de gedaante van welk ik dan ook. De aanwezige afwezigheid is een terugkerend thema in zijn werk. In die verschuiving, verandering, verdwijning gloort het bewuste dan wel het onbewuste verlangen naar wat ons begrip te boven gaat, en hoe daaraan woorden te geven. Dat maakt zijn teksten, of het nu proza of poëzie is, zo aansprekend om te lezen en te commentariëren. Op zulke transcenderende momenten die zich in de werkelijkheid aan hem voltrekken en overstijgend en rakelings nabij zijn, maken het metafysische en het mystieke zich van zijn poëzie meester.

Rob Schouten wijst in een recensie over de bundel *Zo kon het zijn* op de balansvoering van deze eigenzinnige dichter. Nooteboom schrijft in zijn poëzie enerzijds over onthechting, en anderzijds over aanvaarding van het bestaan

zoals het is. Hij balanceert ‘op de scherpe snede van wijsgerig inzicht en werelds welbehagen’³⁸. Schouten laat heel goed zien hoe Nootboom zich met zijn taalgebruik en eruditie van zijn publiek lijkt af te wenden, maar tegelijkertijd het niet uit het oog wil verliezen. ‘Dat maakt zijn poëzie eigenlijk bijzonder menselijk in zwakte en kracht: verlangen naar metafysische leegte en een vleugje van die andere leegte, ijdelheid, gaan er op zeldzame wijze in samen.’³⁹ Later heeft Schouten zijn visie op het ‘goddelijk landschap’ van de poëzie van Nootboom nog uitvoeriger uiteengezet dan hij al eerder deed. Hij spreekt daarin het vermoeden uit dat Nootboom zich niet zozeer thuis voelt bij een begrip als hermetisme maar eerder bij het ‘begrip als mystiek’.⁴⁰

De monografie *De tijd en het labyrint in de poëzie van 1955-1982* van Rob Rennenberg is een eerste wat uitgebreidere studie geweest over de poëzie van Nootboom. Hans Düting heeft een profiel, een documentaire van zijn schrijverschap gemaakt.⁴¹ Jane Fenoulhet schreef een studie onder de titel *Nomadic Literature*.⁴² Voor het overige zijn er talrijke essays, commentaren, recensies en interviews verschenen, maar geen overzichtgevend studies. In die zin is zijn poëzie tot nu toe onderbelicht gebleven.

Rennenberg beschrijft in zijn monografie het labyrintische van de tijd, het leven en de dood in de eerste periode van het dichterschap van Nootboom.⁴³ Er vindt een verkenning plaats van de labyrintische structuur van de menselijke geest. De rationele structuur van zijn ik fragmenteert zijn wereld en roept een sterke vervreemding op naar het eigen lichaam en de wereld om hem heen. Hij eindigt zijn monografie met de vaststelling dat het ‘kijken’ ‘echter een vitaal kenmerk [is] waardoor de toekomst van Nootbooms poëzie toch veilig wordt gesteld’.⁴⁴ Deze labyrintische zoektocht naar waarheid in het leven doet hem verblijven in het grensgebied van wat zich min of meer onttrekt aan ons begrip. In dat verband is de paradox van dit dichterschap, ooit door Peter Nijmeijer veelzeggend opgetekend: ‘Twee personen leven in hem: één die verlangt naar het eeuwige en één die dat perfect ironiseert.’⁴⁵ In dat spanningsveld beweegt zich zijn poëzie voortdurend. Het is niet zo dat Nootboom ooit de bedoeling heeft gehad om in directe zin het metafysische en het mystieke in zijn poëzie tot uitdrukking te willen brengen. Het lijkt zich min of meer in de loop van zijn dichterschap ongewild en onbedoeld dicht aan de oppervlakte van zijn poëzie te hebben gemanifesteerd. Hoezeer Nootboom in zijn proza en poëzie ook doordeesemd is met een ironische grondhouding om zichzelf te beschermen tegen al te grote invloeden van buitenaf, hij heeft zijn diepste wezen niet kunnen verloochenen, en dat is zijn hang naar het eeuwige. Of zoals hij het in het gedicht ‘Nee, Doorman’ uit *Bitterzoet* verwoordt: ‘Jij wou op je eentje (=

Maarten Doorman -JR) de ziel afschaffen. / Ga je gang. / Ik kwam haar deze week nog vier keer tegen, / bij Montale, Borges, Paz en Descartes. // Ouderwets, zul je zeggen. / Jouw probleem. / Woorden sterven niet, veranderen wel / soms van inhoud. / God was dood, maar heeft zoals je weet / nog steeds een naam.' De suggestie die uit deze woorden spreekt, lijkt mij voldoende aanleiding om de poëzie van Nooteboom in zijn transcendenten momenten te volgen.

In tal van commentaren, recensies en essays staan enkele verwijzingen naar het metafysische en het mystieke karakter van de poëzie van Nooteboom. Twee recensenten die de bundel *Het gezicht van het oog* hebben besproken, zijn in dat verband heel illustratief. Zij rechtvaardigen op voorhand al een nader onderzoek. Schouten memoreert in zijn recensie over deze bundel dat Nooteboom ons voor metafysische raadsels plaatst.⁴⁶ Albert Witteveen wijst in zijn bespreking van de bundel op de mystieke grondslag ervan: 'Deze verbeelding berust op een mystiek gearde waarneming. [...] De binnenwaartse gerichtheid maakt het onbekende zichtbaar.'³⁷ We zullen dat nader in ogenschouw nemen.

In dit onderzoek zullen we tegen de religieuze achtergrond van Nooteboom op zoek gaan naar het metafysische en het mystieke in zijn poëzie in het besef van zijn ironische grondhouding. We maken daarbij gebruik van vier vensters: de metafysica van het wordingsproces, van het waarnemen, van de beleving van tijd en intuïtie, en de stilte en leegte van het mystieke. Vanuit deze gezichtspunten maken we een representatieve, in aantal inhoudelijk afwisselende keuze uit de gedichten van de bundels *Aas*, *Het gezicht van het oog*, *Zo kon het zijn*, *Bitterzoet*, *Licht overal*, *Monniksoog*, *Afscheid* en *Vos* die we in de besprekingen chronologisch, en niet per venster, volgen, omdat in tal van gedichten zich vaak meerdere karakteristieken tegelijk manifesteren. De bundel meditatief en poëtisch proza *Zelfportret van een ander* heb ik buiten beschouwing gelaten, omdat deze dagdroomteksten een droomanalyse verlangen en weinig toespitsing bevatten op de vragen die ik mij in dit onderzoek heb gesteld. In de analyse en interpretatie van de gedichten staat de tekst centraal. De ervaringswereld van de lezer-beschouwer klinkt daarin uiteraard mee. Daarnaast weerklinken commentaren, recensies en essays over de gedichten mee. Verder krijgen hier en daar reisverhalen, essays van en interviews met Nooteboom een plaats in de besprekingen. We zullen in de slotbeschouwing zien in hoeverre in de poëzie van Nooteboom een metafysische dimensie, in de zin van een filosofische dan wel een theologische categorie, en een mystieke dimensie, in de zin van een ervaringsgegeven, schuilgaan.